

DOI: 10.11649/abs.2018.001

Dorota Gólek-Sepetliewa
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Katowice
dorota.golek-sepetliewa@us.edu.pl

Dychotomia pamięci w postkomunistycznej Bułgarii

Przełom demokratyczny z 1989 roku w Bułgarii spowodował pojawienie się szeregu nowych zjawisk w obszarze kultury pamięci. Ideologiczna dekolonizacja narzucanej w czasach komunizmu przez monopartię pamięci przyczyniła się do powstania nowych jej wymiarów, których – według Stefana Troebsta – nie sposób scharakteryzować jednoznacznie jako „państwowe” lub „prywatne”. Pochodzenie również jest heterogenne, może być kształtowane przez społeczeństwo obywatelskie, mieć koloryt partyjny lub być określane przez czynniki etnokulturowe (Troebst, 2005, s. 35). Moralne i polityczne zrywanie z przeszłością w dobie tak zwanej sprawiedliwości okresu przejściowego¹ spopularyzowało stosunek Bułgarów do niedawnej historii. Natężenie wielokierunkowych oraz wielopostaciowych dyskusji i sporów należy łączyć z polityczno-prawnym rozrachunkiem, ale także z kulturą pamięci i sposobami upamiętniania przeszłości. Rozliczne jej interpretacje oraz sposoby wykorzystywania w teraźniejszości zdominowały dyskurs publiczny, prowadząc do dezintegracji bułgarskiej pamięci

---

¹ Pojęcie *transitional justice* tłumaczone jest na język polski jako „sprawiedliwość tranzycyjna”, „sprawiedliwość okresu przejściowego” lub „sprawiedliwość okresu transformacji”. W krajach postkomunistycznych pojawia się w kontekście wypracowania instrumentów, które winny służyć rozwiązywaniu przypadków naruszeń praw człowieka przez ustępujące reżimy. W humanistyce bułgarskiej *transitional justice* jest stosowane zamiennie z takimi pojęciami jak: „polityki pamięci”, „polityka historyczna”, „pogodzenie się z przeszłością”, „rozrachunek z przeszłością”, „dekomunizacja” (zob. Luleva, 2011, s. 126).

zbiorowej. Konflikty pamięci ujawniły grupy podziałów w społeczeństwie, które konstruowały własne narracje dotyczące przeszłości komunistycznej. Wyraźny brak uporządkowanej oficjalnej polityki pamięci przyczynił się do rozwoju niepaństwowych inicjatyw komemoracyjnych, tworzących płaszczyznę prywatnych wyobrażeń o przeszłości.

Etap bułgarskiej transformacji posiada rys dramatyczny i towarzyszą mu jednoznacznie negatywne oceny w kwestiach spójności i organizacji procesów przemiany. Zmiana paradygmatów społecznych, politycznych i kulturowych nastąpiła pod przewodnictwem „starych” elit. Do 1989 roku nie funkcjonowała w Bułgarii zorganizowana opozycja antykomunistyczna. Tworzenie demokratycznych instytucji państwowych, pierwsze wolne wybory, wprowadzenie gospodarki rynkowej zbiegły się z katastrofalnym upadkiem przemysłu, rolnictwa oraz systemu ochrony zdrowia (zob. Великов, 2010). W okresie 1990–1997 nastąpił poważny kryzys ekonomiczny, spowodowany nie tylko zapaścią w sferze przemysłowej i rolnej, lecz także grabieżczą prywatyzacją majątku narodowego, którego dysponentami okazali się państwo i partyjni urzędnicy. Poważne trudności w funkcjonowaniu przeżywał bułgarski system sprawiedliwości. Nagminne okazały się przypadki związków przedstawicieli elit z oligarchami oraz światem przestępczym, a także zjawiska korupcji na rozlicznych płaszczyznach funkcjonowania państwa. Postępujący proces ogromnego rozwarstwienia społeczeństwa między biedą a bogactwem nasilił stres oraz osłabił poczucie bezpieczeństwa codziennej egzystencji.

Jednym z istotnych aspektów przemian demokratycznych jest również pogodzenie się i rozliczenie z komunistyczną, traumatyczną przeszłością. W przypadku Bułgarii okres po epokowym 1989 roku umocnił dominującą pozycję polityczną wpływowych „starych” elit, które formowały w dużym zakresie podwaliny nowego systemu i demonstrowały ambiwalentny stosunek do nieodległych czasów. Wyraźna apatia w wypełnianiu zadania „spojrzenia wstecz” sprawia, że nawet z dzisiejszej perspektywy trudno przesądzać o momencie zakończenia (czy chociażby o kreśleniu perspektywy finału) procesu rozrachunku z komunizmem.

W opinii Any Łulewej znaczna część procesów transformacyjnych w Bułgarii okazała się ściśle związana z pamięcią – kategorią kluczową dla organizacji czasów przemiany (Luleva, 2011, s. 127). Sprawiedliwość okresu przejściowego, polegająca na opracowaniu strategii rozliczeń ze zbrodniami popełnianymi w okresie komunizmu, przybrała formę retroaktywną i retrybutywną. Wielkie znaczenie symboliczne nadano odzyskiwaniu pamięci oraz przywróceniu poczucia ciągłości historycznej po latach procesów manipulacji i mitologizacji przeszłości oraz rehabilitacji ofiar represji politycznych.

Badacze, którzy analizują pamięć społeczeństw doświadczających transformacji i przejścia od dyktatur lub reżimów autorytarnych do systemów demokratycznych, twierdzą, że polityki pamięci traumatycznej dzielą społeczeństwo na grupy kon-

fliktowe (zob. Казларска, 2007, s. 131). Pogodzenie z przeszłością w opisywanych sytuacjach, jak pisze Ana Łulewa, następuje w odwołaniu do następujących strategii: „zgody poprzez zapomnienie” oraz „ciągłego aktualizowania przeszłości”² (Luleva, 2011, s. 127). W tym drugim przypadku przepracowanie przeszłości ma dwa możliwe warianty: legislacyjny oraz utopijno-etyczny. Pierwszy z nich zakłada nieodwołalną konieczność badań przeszłych zbrodni oraz sprawiedliwe ustanowienie restrykcji. W drugim wariantcie imperatyw ujawnienia prawdy łączy się z obligatoryjnym gestem przebaczenia. Opisywane praktyki odnoszenia się do przeszłości rozwijały się w bułgarskim dyskursie publicznym po 1989 roku.

Demokraci skonstruowali moralnościową narrację o przeszłości, której naturalną konsekwencją były: pragnienie potępienia zbrodni popełnionych w okresie Bułgarskiej Republiki Ludowej, potrzeba odpowiedniej identyfikacji oraz rehabilitacji ofiar systemu komunistycznego, a także sprawiedliwego im zadośćuczynienia. Tożsamość tej grupy budowana była w oparciu o uporczywe przypominanie krzywd przeszłości. Ożywianie pamięci, jako kardynalny obowiązek przyszłych pokoleń, stanowiło gwarancję ładu nowego porządku społecznego. Promowano więc imperatyw pamiętania w odniesieniu do idei sprawiedliwości. Skonstruowany na potrzeby własnej ideologii radykalny dyskurs antytotalitarny zrównywał komunizm z nazizmem, zaś obozy pracy w Belene³ oraz Łoweczu⁴, jako miejsca ludobójstwa, łączył z obrazami Gułagu i Auschwitz (Luleva, 2011, s. 30).

Nobilitowana przez lewicę postawa utopijno-etyczna zakładała konieczność sprawiedliwego ujawnienia prawdy, jednak bez obligatoryjnego zadośćuczynienia ofiarom. Głoszono ideę narodowej zgody opartej na wspólnej wizji historii. Postulat pojednania narodowego po raz pierwszy został wysunięty w czasie obrad „okrągłego stołu” w 1990 roku i stał się niezmiennym punktem programu politycznego realizowanego przez lewicę. Roszczenia demokratów uznawano za zagrażające konsolidacji narodowej oraz rzetelnej i pełnej komunikacji bułgarskich grup etnicznych, religijnych i kulturowych.

Urzeczywistnienie sprawiedliwości tranzycyjnej i konstruowanie odpowiednich mechanizmów, mających na celu przepracowanie przeszłości przez społeczeństwo bułgarskie, było obarczone wieloma problemami. Według Georgiego Łozanowa prowadzenie debaty o komunistycznej przeszłości zostało utrudnione niepowodzeniem w wytworzeniu spójnej prawicowej narracji antykomunistycznej, która mogłaby harmonijnie cementować członków tego modelu pamięci (Лозанов, 2005, ss. 96–97). Nie bez znaczenia pozostaje wyraźne opóźnienie Bułgarii (w porównaniu do krajów byłego

---

² To i dalsze tłumaczenia cytatów – D.G.S.

³ Belene – utworzony w 1949 roku najbardziej represyjny obóz pracy przymusowej na wyspie Persin na Dunaju w pobliżu miasta Belene. W 1959 roku przekształcony w więzienie.

⁴ Łowecz – funkcjonujący w latach 1950–1962 obóz pracy przymusowej o silnym rygorze.

bloku wschodniego) w powołaniu instytucji badających komunistyczną przeszłość, opieszałość w procesach rehabilitacji ofiar minionego ustroju oraz przyjmowania ustaw regulujących kwestie lustracji czy określających dostęp do archiwów byłych organów bezpieczeństwa⁵. Należy również podkreślić oczywisty brak spójności w prowadzeniu narodowej polityki pamięci⁶. Niedostatek instytucjonalizacji procesów dekomunizacyjnych skutkuje niedoborem muzeów czy narodowych memoriałów poświęconych ofiarom reżimu. Przewlekłe i spóźnione debaty zogniskowane wokół nieodległej i nieprzepracowanej przeszłości wywołują nadal skrajne emocje i zadłże spory, zogniskowane wokół antonimicznych kwestii: winy i przebaczenia, oprawcy i ofiary, osądzania i niewinnienia, żalu i przebaczenia⁷. Ofiary komunizmu nie ukrywają zawiedzenia niespójnym przebiegiem procesów sprawiedliwości okresu przejściowego. Rozczarowaniu towarzyszy poczucie niepewności, osłabiające zaufanie do nowo powstałych demokratycznych instytucji, sądownictwa, parlamentu oraz elit politycznych.

Podzielone w ocenach i interpretacji spuścizny komunistycznej społeczeństwo bułgarskie oscyluje między niedostatkami a nadmiarem pamięci o przeszłości. Iwajło Znepołski w symptomatyczny sposób analizuje te dwa przypadki. Grupa społeczna o niedostatku pamięci charakteryzuje się wyraźnymi oznakami ucieczki

---

⁵ Pierwszą ustawę o charakterze lustracyjnym zatwierdzono w 1993 roku. Została jednak poddana krytyce przez międzynarodowe organizacje obrony praw człowieka. W drugiej połowie lat 90. kwestie lustracji powróciły do debaty publicznej. Parlament przyjął w połowie 1997 roku ustawę o dostępie do dokumentów policji bezpieczeństwa, której realizacja została przyspieszona w 2001 roku wraz z przegłosowaniem jej nowelizacji. Jednak już rok później Zgromadzenie Narodowe przyjęło prawo o ochronie tajemnicy państwowej, znosząc całkowicie ordynację z 1997 roku. Postulaty dekomunizacji i lustracji były podejmowane wybiórczo przez partie reprezentujące różne opcje i służyły jedynie bieżącej walce politycznej.

⁶ Kwestie rozliczeń z przeszłością komunistyczną powróciły w 2006 roku, jako reakcja na Rezolucję Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w sprawie konieczności międzynarodowego potępienia zbrodni totalitarnych reżimów komunistycznych. Prawicowe partie opracowały i złożyły w Zgromadzeniu Narodowym dwa projekty ustaw lustracyjnych, które zakładały między innymi pełny dostęp do archiwów. Ostatecznie pod koniec 2006 roku na mocy ustawy w wersji zaproponowanej przez centrolewicową koalicję rządzącą powołano Komisję Ujawniania Dokumentów i Ogłaszania Przynależności Obywateli Bułgarskich Do Organów Bezpieczeństwa Państwa i Służb Wywiadowczych Bułgarskiej Ludowej Armii. Ujawnianie nazwisk osób związanych z byłym systemem politycznym pozostaje w odbiorze społecznym bez większego echa, ponieważ nie jest zabezpieczone żadnymi sankcjami prawa państwowego poza moralnym osądem.

⁷ Stałym przedmiotem sporu pomiędzy przedstawicielami wspomnianych grup pamięci jest dla przykładu pomnik Armii Czerwonej w centrum Sofii. Przeciwnicy obecności monumentu w przestrzeni symbolicznej stolicy domagają się jego rozebrania. Obiekt doczekał się kilkakrotnie działań o charakterze profanacyjnym ze strony nieznanymi sprawców. Masywna rzeźba z brązu przedstawiająca żołnierzy radzieckich w 2011 roku została karykaturalnie przemalowana. Nieoczekiwanie pojawiły się na niej postacie kultury popularnej: m.in. Superman, św. Mikołaj, Joker, Kapitan Ameryka oraz Ronald McDonald. W 2013 roku w rocznicę inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację pomnik przemalowano na różowy kolor i opatriono napisem: „Praga 68 – Bułgaria przeprasza”.

od przeszłości, niechęcią wzięcia odpowiedzialności wobec czasów minionych oraz amnezją, która niejednokrotnie jest sterowana instytucjonalnie. Nadmiar pamięci jest manifestowany poprzez ciągle repetycje traumatycznych wydarzeń, ujawnianie się procesów zbiorowej wiktyimizacji oraz stygmatyzacji. Natarczywe przypominanie odległej przeszłości historycznej (w najwyższym stopniu heroiczej) jawi się jako strategia przezwycięzania kryzysów tożsamościowych, stanowiąca antidotum na niepewne perspektywy dotyczące przyszłości (Знеполски, 2000, ss. 10–11). Według Znepońskiego długi zastój i niepowodzenia postkomunistycznej debaty nad kwestiami niedawnej przeszłości wynikają właśnie z doświadczenia opisywanego paradoksu: jednoczesnego nadmiaru i niedostatku pamięci.

Dla scharakteryzowania relacji pamięć – przeszłość bułgarska socjolożka Liljana Dejanowa wprowadza termin postsocjalistycznego negacjonizmu (Deyanova, 2003, ss. 138–142), który określa wielość nasilających się od lat 90. dyskursów „anty-” (anty-nowoczesnego, anty-europejskiego, anty-komunistycznego). Wyraźny kryzys społeczny ujawnia się w momencie zdecydowanego odrzucenia argumentacji przeciwnika. W kontekście rozliczenia z przeszłością w dobie transformacji przedstawiciele poszczególnych polityk pamięci legitymują swoje działania na zasadzie skrajnego antagonizmu wobec ideologicznych przeciwników. Impas wynika z bezowocnych i monotonnych dyskusji, wzajemnych oskarżeń oraz potęgującej się społecznej wrogości. Według Eleny Michajłowskiej „inny”, ujmowany w kategoriach etnicznych, religijnych czy ideologicznych, odbierany jest jako rodzaj zagrożenia, co rodzi potrzebę racjonalizacji różnych, dynamicznych form tożsamości – swojej i obcej, konstytuujących wielowariantowość oraz ruch w obszarze pamięci zbiorowej (Михайловска, 1999, s. 39).

Jedną z konsekwencji rozczarowania transformacją okazało się zjawisko nostalgii za czasami komunizmu, dominujące zwłaszcza wśród najstarszej generacji Bułgarów. Ana Łulewa prowadziła badania terenowe w latach 2007 i 2008 w Kjustendile, które obejmowały wywiady z zaawansowanymi wiekiem mieszkańcami miasta. W większości wypowiedzi dominowały sentymentalne wspomnienia związane ze specyficzną pracą pamięci, która kreuje i podsyca rozrzewniający obraz minionej epoki. Dzięki wybiórczej pracy pamięci wyłoniły się blaski komunizmu, odgórnie kontrolowana bezpieczna i stabilna egzystencja pod opiekuńczym parasolem państwa, rozbudowany system pomocy socjalnej przy comiesięcznych stałych dochodach a także przewidywalność kolejnych etapów życia (Лулева, 2013, ss. 31–46). Według Antona Angelowa idealizujący obraz minionej epoki może zostać objaśniony poczuciem traumatycznej utraty ważnej kategorii dla bułgarskiej pamięci zbiorowej w czasach socjalizmu – równości (Ангелов, 2013, ss. 18–19), która stanowiła zasadniczą ideę komunistyczną w perspektywie dostępu do różnorodnych dóbr. Osoby, które z rozrzewnieniem i tęsknotą wspominają okres własnej młodości, jednocześnie podkreślają utratę egzystencji naznaczonej poczuciem bezpieczeństwa socjalnego.

Socjologiczne i antropologiczne badania terenowe potwierdzają obecność kultu Todora Żiwkowa (zob. Добрев, 2013, ss. 33–50) w różnych regionach Bułgarii, którego popularności w społecznym odbiorze nie zyskał dla przykładu żaden z dysydentów bułgarskich. Podobnej nobilitacji i uznania nie doczekały się również rehabilitowane ofiary komunizmu. Rewitalizacja pozytywnego obrazu wodza nastąpiła w latach 1995–1997, podsycana rozslawioną pozycją na rodzimym rynku wydawniczym pt. *Memuary* Todora Żiwkowa. Pamiętnik utrzymany w schemacie hagiograficznym kreślił portret obalonego przywódcy narodu. Jak podkreślała Teresa Dąbek-Wirgowa Żiwkow nie tylko mitologizował i afirmował własną postać, lecz świadomie manipulował odbiorców, tworząc własną „prawdziwą” wizję historii, a także ożywiając narracje o charyzmatycznym przywódcy, który wypełnia narodową misję (Dąbek-Wirgowa, 1998). Wspomnieniowe czytało byłego wodza Bułgarskiej Partii Komunistycznej nie jest pozycją odosobnioną i szczególną na rodzimym rynku wydawniczym. Po 1989 roku pojawiło się wiele bestsellerowych publikacji autobiograficznych, które wyszły spod pióra byłych polityków, urzędników państwowych, agentów służb specjalnych, czy osób związanych z minionym systemem władzy⁸. Aktualizowana przeszłość jest w tego typu książkach waloryzowana pozytywnie. Nie brakuje również licznych elementów pozornej krytyki byłego ustroju oraz argumentów uzasadniających zawodowe, życiowe czy tożsamościowe wybory i decyzje. Autorzy bez przesadnej skromności ujawniają „prawdziwe” mechanizmy funkcjonowania ówczesnej władzy, poprzez przywołanie nieznanych faktów – obnażają prawdziwe oblicze byłych decydentów.

Osobną grupę stanowią memuarowe publikacje grupy społecznej, której członkowie konstytuują swą tożsamość w oparciu o status ofiar reżimu i tworzą narrację antykomunistyczną. Medialna reprezentacja tego typu pamięci jest ilościowo dużo skromniejsza i nie zyskuje silnego społecznego odbioru. W latach 90. XX wieku pojawiają się wspomnienia osób politycznie represjonowanych, artykułujących traumatyczną pamięć o przeszłych zbrodniach i doświadczanej przemocy⁹. Tego typu pozycji wspomnieniowych próżno jest szukać na rodzimym rynku wydawniczym już po przełomie wieków. Ofiary minionego systemu nie doczekały się sprawiedliwej rehabilitacji politycznej. Zawile i długotrwałe procedury sądowe o uznanie statusu pokrzywdzonych przez reżim komunistyczny oraz otrzymanie zadośćuczynienia,

---

⁸ Nr. Г. Димитров: *Дневник* (Димитров, 1997), В. Червенков: *За себе си и своето време* (Червенков, 2000), П. Младенов: *Животът. Плюсове и минуси* (Младенов, 1992), Л. Аврамов: *50 оспорвани години. Спомени* (Аврамов, 1993), С. Тодоров: *До върховете на властта. Политически мемоари 1941–1991* (Тодоров, 1995), Г. Чанков: *Равносметката. Спомени и размисли за революционната борба и строителството на социализма* (Чанков, 2000).

⁹ Nr. П. Огойски: *Записки за българските страдания* (Огойски, 1995), Г. Василев: *Остров Персин. Позорът на България* (Василев, 1995), С. Бочев: *Сказание за концлагерна България* (Бочев, 1990), Х. Бръзицов: *3000 нощи в затвора* (Бръзицов, 1991), Й. Хаджиев: *Съдът на бравата* (Хаджиев, 1992).

w większości przypadków kończyły się nieuzasadnionymi odmowami. Nagminnie okazywały się zjawiska nieprawidłowego, niezgodnego z prawem działania organów, co osłabiło społeczne zaufanie do systemu sprawiedliwości, wzmogło niechęć pokrzywdzonych w dochodzeniu prawdy historycznej i ich wiarę w istnienie praworządności.

W Bułgarii procesy demokratyzacji doprowadziły do silnej polaryzacji społecznej i politycznej w dyskusjach na temat rozliczania z przeszłością. Nie udało się powołać odpowiednich instytucji rozliczeniowych, które tworzyłyby rekonstrukcje historyczne, prawomocne narracje o przeszłości i odpowiednie jej interpretacje. Niespójny i niezrealizowany program dekomunizacji uniemożliwił stworzenie narodowego dyskursu o minionym okresie. Dlatego, jak twierdzi I. Znepołski, postkomunizm charakteryzuje się: „obecnością różnorodnych, prywatnych pamięci o komunizmie, które nie są dyscyplinowane ogólnie przyjętą ramą pamięci o nieodległej przeszłości” (Знеполски, 2004, ss. 128–129).

Niezdolność wytworzenia spójnej pamięciowej narracji narodowej¹⁰ uzyskała kompensatę w pierwszej półdekadzie nowego wieku. Procesy transformacyjne ujawniły na niespotykaną skalę „emancypację subiektów pamięci – jednostek, reprezentantów określonych grup społecznych, którzy uwolnili swoje wspomnienia dotyczące ówczesnej codzienności” (Казаларска, 2007, s. 137). Chodzi o retrospektywy o charakterze nieinstytucjonalnym, które wypełniły przestrzeń publiczną poprzez różnego rodzaju media, wśród których prym wiedzie Internet. Indywidualne wspomnienia w opinii S. Kazałarskiej „mogą stać się częścią kolektywnej pamięci o komunistycznej przeszłości i świadczą o chęci spotkania Bułgarów z symptomami przeszłości twarzą w twarz” (Казаларска, 2007, s. 143).

Główne projekty zachęcające do artykulacji indywidualnych wspomnień zostały zrealizowane w 2004 roku *Инвентарна книга на социализма* (Księga inwentarzowa socjalizmu) oraz w latach 2004–2006: *Аз живях социализма* (Żyłem socjalizm¹¹).

---

¹⁰ Wyraźne niepowodzenie reprezentacji oficjalnych postkomunistycznych polityk pamięci w mediach pamięci związanych nie tylko z piśmiennością, lecz w równej mierze ze sztuką wizualną zostaje rekompensowane masowym ujawnianiem prywatnych archiwów wspomnień o komunizmie. Dla przykładu powstałe 19 września 2011 roku Muzeum Sztuki Socjalistycznej w Sofii nie zyskało aprobaty w odbiorze społecznym. Zgromadzonej ekspozycji, którą stanowiły obrazy i rzeźby z czasów socjalizmu, zarzucono powierzchowność i nieadekwatność obrazu minionej epoki. Zwiedzający zaskoczeni byli brakiem jakichkolwiek świadectw i wzmianek o ofiarach, osobach represjonowanych, więzionych czy prześladowanych w czasach reżimu komunistycznego. Odpowiedzią na niepełny obraz okazało się pojawienie się wirtualnych muzeów komunizmu – ponownie o rodowodzie nieinstytucjonalnym, które spełniają funkcję korygującą działania państwowej polityki kulturalnej, np. Виртуалният музей на българския комунизъм (Wirtualne Muzeum Bułgarskiego Komunizmu), Музей на комунизма в България (Muzeum Komunizmu w Bułgarii), Victims of Communism (zob. Генчева, 2012, ss. 126–136).

¹¹ Tłumaczenie tytułu oddaje niepoprawną formę gramatyczną użytą przez autora w oryginale bułgarskim.

W ramach prowadzonych przedsięwzięć dopuszczono do współistnienia w przestrzeni publicznej różnorodnych pamięci komunikatywnych i pokoleniowych. Licznie pojawiające się wspomnienia determinowane były indywidualnymi doświadczeniami przeszłości, statusem społecznym, przynależnością pokoleniową czy poglądami politycznymi.

Znany pisarz bułgarski Georgi Gospodinow był pomysłodawcą *Książki inwentarzowej socjalizmu*, wydanej w 2005 roku w formie albumu fotograficznego – zbioru artefaktów z minionej epoki. Publikacja zawierała ponad pięćset zdjęć przedmiotów życia codziennego typu etykiety, pudełka po papierosach, stare telewizory, plastikowe zabawki, pralki, mydła, kalendarze, którym towarzyszył krótki komentarz analityczny. Spis inwentarzowy celowo zakładał obecność kolekcji jedynie o charakterze trywialnym, oddającej ironicznie ducha ówczesnej kultury materialnej. Zgodnie z założeniem pomysłodawcy, zebrane z czasów socjalizmu charakterystyczne i rozpoznawalne archiwalia, odzwierciedlały (de)formowanie przez wiele dekad gustu społeczeństwa bułgarskiego. Fotograficzny zbiór rekwizytów z minionej epoki wywoływał wśród odbiorców szeroki wachlarz emocji. Doczekał się również głosów krytycznych. Dla przykładu Swetła Kazalarska stwierdziła, że tego typu projekty rodzą niebezpieczeństwo „normalizacji” oblicza komunizmu, wywołując nieuchronnie poczucie nostalgii za komunizmem (zob. Казаларска, 2010, ss. 167–178). Ikoniczna kolekcja, aktualizując sentymentalno-infantylne wspomnienia z banalnej codzienności, promowała wybiórczą pamięć o przeszłości i przesłaniała opresyjny wymiar komunizmu.

Gospodinow jest również pomysłodawcą wirtualnego projektu *Żyłem socjalizm*, który zrealizował z dziennikarzami Dianą Iwanową oraz Kalinem Manołowem oraz psychoterapeutą Rumieniem Petrowem. Na potrzeby przedsięwzięcia została utworzona internetowa platforma wspomnień. Autorzy zachęcali odwiedzających stronę projektu do opowiedzenia zapamiętanej osobistej historii z czasów socjalizmu. Pierwotną motywacją do gromadzenia obrazów przeszłości, w opinii Gospodinowa, był fakt, że debata na temat rzeczywistości po 1989 roku w Bułgarii zasadniczo nie została zrealizowana (Господинов, 2013, s. 11). Przestrzeń internetowa została udostępniona tym osobom, które do tej pory nie otrzymały szansy na upublicznienie osobistych doświadczeń, ponieważ totalitarne dziedzictwo pojawia się jedynie w ogólnodostępnych narracjach wrogo nastawionych do siebie grup: ofiar komunizmu i odczuwających nostalgię za minionymi czasami (Господинов, 2013, s. 13). Przez dwa lata zarejestrowano i zgromadzono 450 zapisków, z których pomysłodawcy wyselekcjonowali 171, i po opracowaniu redakcyjnym zbiór został opublikowany w formie książki. Wyłaniające się z osobistych narracji obrazy przeszłości skupiają się na wybranych elementach ówczesnej codzienności. Według Mileny Jakimowej sfinalizowany projekt odsunął na bok pamięć monumentalną, popularyzując pamięć antykwaryczną (Якимова, 2011, s. 76), która ma charakter niefunkcjonalny, upamiętniający a także konserwujący, i jedynie potwierdza fakt istnienia przeszłości. Obrona strategia umożliwiła zlekceważenie kwestii moralnych, dając wyraz codzienności

czasów socjalizmu. Zebrane wspomnienia, którym towarzyszą emocje w szerokiej gamie od radości do smutku, kreślą antropologię banalności. Tym samym ignorują funkcjonalną historię monumentalną, której zwykle towarzyszą ideologiczne osądy. Nie sposób również dokonać analitycznej oceny fragmentów przeszłego doświadczenia, z których nie wyłania się biograficzna całość. Wyobrażenia o przeszłości związane są z osobistą sferą egzystencji wypowiadających się podmiotów i dotyczą empirii własnego środowiska zawodowego, relacji rodzinnych, wydarzeń osobistych czy trudnych okresów życiowych. Dominuje fragmentaryczność, która nie sprzyja zbudowaniu wizji przeszłości zbiorowej i skutkuje niedostatkami atrybutów historyczności opisywanych czasów. Do głosu dochodzi tak zwana pamięć potoczna, w której dominuje prywatny stosunek do przeszłości. W nieoficjalnym dyskursie prywatnym ocena przeszłości nie odnosi się bezpośrednio do pamięci zinstytucjonalizowanej przez państwo, choć w poszczególnych opowieściach widoczny jest również wpływ oficjalnych polityk pamięci. Upublicznienie pamięci prywatnej może przekształcić ją we wspólnotę pamięci, więc ostatecznie „retoryka życiowego wspomnienia nabierze statusu symbolicznej reprezentacji socjalizmu” (Якимова, 2011, s. 76).

Po przełomie demokratycznym następuje wyraźne sprobematyzowanie stosunku społeczeństwa bułgarskiego do pamięci i przeszłości. Wypracowanie modelu rozliczenia z traumatycznym dziedzictwem komunizmu dzieli wspólnotę narodową na dychotomiczne grupy pamięci, posiadające własne rozumienie, ocenę i sposób wykorzystywania przeszłości. Tworzone polityki pamięci, nieposiadające wyraźnego umocowania instytucjonalnego, oscylują między postawami retrybucji oraz rekonsyliacji. Nie zaistniały warunki do uporządkowania indywidualnych świadectw o przeszłości komunistycznej. Nieprzepracowana niedawna przeszłość narodowa powoduje emancypację pamięci prywatnej, którą cechuje zdolność przełamania impasu, poprzez oparcie na wspólnych niekonfliktogennych fragmentarycznych wspomnieniach potocznej rzeczywistości. Tym samym w przestrzeni publicznej koegzystują różne pamięci reprezentowane przez jednostki, rodziny i grupy społeczne. Dominacja pamięci sprywatyzowanej, która bazuje na negatywnym lub pozytywnym wartościowaniu banalnych aspektów ówczesnej codzienności, doprowadza do relatywizacji wartości. Społeczeństwo bułgarskie, pozbawione oficjalnej ramy pamięci o minionym okresie i sposobie jego interpretacji, dotyka kryzys historyczności. Nieukończony proces przepracowania przeszłości komunistycznej zaburza społeczne poczucie ciągłości historycznej. Funkcjonowanie dychotomicznych treści i wartości pamięci zbiorowej nie sprzyja budowaniu więzi członków wspólnoty narodowej. To z kolei prowadzi do pogłębiających się antagonizmów i kryzysów społecznych.

Opisywane procesy w bułgarskiej kulturze pamięci, związane z nieprzepracowaniem niedawnej przeszłości, wskazują na różnicowanie się pamięci zbiorowej, mnożenie konfliktów o interpretację minionego okresu oraz fragmentację pamięci. Należałoby zadać pytanie dotyczące perspektyw zachodzących zmian. Trudno jednoznacznie

przewidzieć przyszłe scenariusze, które mogą oscylować między stopniowym tłumieniem pamięci o przeszłości (wraz ze zmianą pokoleń) lub nieoczekiwanym a zintensyfikowanym powrotem konfliktu pamięci.

Bibliografia

- Dąbek-Wirgowa, T. (1998). Autoportret wodza w Memuarach Todora Żiwkowa. W T. Dąbek-Wirgowa & A. Z. Makowiecki (Red.), *Obraz kapłana, wodza, króla w kulturach słowiańskich* (ss. 97–105). Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Polonistyki.
- Deyanova, L. (2003). Postcommunist negationism. W E. Barouh (Red.), *History and memory: Bulgaria: Facing the Holocaust* (ss. 128–142). Sofia: Open Society Foundation.
- Luleva, A. (2011). Collective memory and justice policy: Post-socialist discourses on memory politics and memory culture in Bulgaria. *Ethnologia Balkanica*, 15, 125–142.
- Troebst, S. (2005). *Postkomunistyczne kultury pamięci w Europie Wschodniej: Stan, kategoryzacja, periodyzacja*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Znepolski, I. (2015). Memorial service for the transition. *Divinato*, 2015(39–40), 267–272.
- Аврамов, Л. (1993). *50 оспорвани години: Спомени*. София: Тексимреклама АД.
- Ангелов, А. (2013). Потребителски основания за соцносталгията. W М. Груев (Red.), *Преходът в България – памет и рефлексии* (ss. 13–19). София: Сдружение Анамнезис.
- Бочев, С. (1990). *Белене: Сказание за концлагерна България*. София: Наука и изкуство.
- Бръзицов, Х. (1991). *3000 ноци в затвора*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Василев, Г. (1995). *Остров Персин: Позорът на България*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Великов, Н. (2010). *Доходи и потребление на населението в България при прехода от реален социализъм към див капитализъм*. София: Център за еврообразование и наука.
- Генчева, Р. (2012). Е-соц: Виртуалните музеи на комунизма в България. *Семинар*, 2012(7), 126–136.
- Господинов, Г. (2013). Спомените ни: Въведение. W Д. Иванова, Г. Господинов, К. Манолов, & Р. Петров (Red.), *Аз живях социализма: 171 лични истории* (ss. 11–19). Пловдив: Издателство Жанет 45.
- Димитров, Г. (1997). *Дневник*. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”.
- Добрев, П. (2013). С носталгия по Живков, в очакване на Левски. W *Преходът в България – памет и рефлексии* (ss. 33–50). София: Сдружение Анамнезис.
- Знеполски, И. (2000). Посткомунистически употреби на паметта. *Култура*, 2000(44), 10–11.
- Знеполски, И. (2004). Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка: Относно характера на посткомунистическата травма. W И. Знеполски (Red.), *Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето* (ss. 127–144). София: Дом на науките за човека и обществото.

- Казаларска, С. (2007). „Възход на паметта” в посткомунистическа България? *Критика и Хуманизъм*, 24, 131–144.
- Казаларска, С. (2010). Детство мое реално и вълшебно: Разкази и спомени за социалистическо детство в музея. В И. Еленков & Д. Колева (Red.), *Детството при социализма: Политически, институционални и биографични перспективи* (ss. 167–178). София: Рива.
- Лозанов, Г. (2005). Антикомунизмът – може да бъде разказан по-добре? *Християнство и култура*, 4(2), 96–101.
- Лулева, А. (2013). Работа на паметта за социализма: Локални репрезентации на националното. В А. Лулева (Red.), *Българският XX век: Колективна памет и национална идентичност* (ss. 17–47). София: ИК Гутенберг.
- Михайловска, Е. (1999). *Памет и преход: Културология и антропология*. София: Издателство УИ Св. Климент Охридски.
- Младенов, П. (1992). *Животът: Плюсове и минуси*. София: Петекс.
- Огойски, П. (1995). *Записки за българските страдания*. София: Феномен.
- Тодоров, С. (1995). *До върховете на властта: Политически мемоари 1941–1991*. София: Христо Ботев.
- Хаджиев, Й. (1992). *Съдът на бравдата*. София: Христо Ботев.
- Чанков, Г. (2000). *Равносметката: Спомени и размисли за революционната борба и строителството на социализма*. София: Христо Ботев.
- Червенков, В. (2000). *За себе си и своето време*. София: Издателство “ЛИК”.
- Якимова, М. (2011). Гражданите на родината. *Критика и Хуманизъм*, 37, 49–80.

Bibliography (Transliteration)

- Angelov, A. (2013). Potrebiteleski osnovaniia za sotsnostalgiiata. In M. Gruev (Ed.), *Prekhodit v Bŭlgariia – pameti i refleksii* (pp. 13–19). Sofia: Sdruzhenie Anamnezis.
- Avramov, L. (1993). *50 osporvani godini: Spomeni*. Sofia: Teksimreklama AD.
- Bochev, S. (1990). *Belene: Skazanie za kontslagera Bŭlgariia*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Brŭzitsov, K. (1991). *3000 noshti v zatvora*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Okhridski”.
- Chankov, G. (2000). *Ravnosmetkata: Spomeni i razmisli za revoliutsionnata borba i stroitelstvoto na sotsializma*. Sofia: Khristo Botev.
- Chervenkov, V. (2000). *Za sebe si i svoeto vreme*. Sofia: Izdatelstvo “LIK”.
- Dąbek-Wirgowa, T. (1998). Autoportret wodza w Memuarach Todora Źiwkowa. In T. Dąbek-Wirgowa & A. Z. Makowiecki (Eds.), *Obraz kapłana, wodza, króla w kulturach słowiańskich* (pp. 97–105). Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Polonistyki.
- Deyanova, L. (2003). Postcommunist negationism. In E. Barouh (Ed.), *History and memory: Bulgaria: Facing the Holocaust* (pp. 128–142). Sofia: Open Society Foundation.

- Dimitrov, G. (1997). *Dnevnik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Dobrev, P. (2013). S nostalgia po Zhivkov, v ochakvane na Levski. In *Prekhodūt v Būlgariia – pameti i refleksii* (pp. 33–50). Sofia: Sdruzhenie Anamnezis.
- Gencheva, R. (2012). E-sots: Virtualnite muzei na komunizma v Būlgariia. *Seminar*, 2012(7), 126–136.
- Gospodinov, G. (2013). Spomenite ni: Vūvedenie. In D. Ivanova, G. Gospodinov, K. Manolov, & R. Petrov (Eds.), *Az zhiviakh sotsializma: 171 lichni istorii* (pp. 11–19). Plovdiv: Izdatelstvo Zhanet 45.
- IAkimova, M. (2011). Grazhdanite na rodinata. *Kritika i Khumanizūm*, 37, 49–80.
- Kazalarska, S. (2007). "Vūzkhod na pametta" v postkomunisticheska Būlgariia? *Kritika i Khumanizūm*, 24, 131–144.
- Kazalarska, S. (2010). Detstvo moe realno i vūlshebno: Razkazi i spomeni za sotsialisticheskoto detstvo v muzeia. In I. Elenkov & D. Koleva (Eds.), *Detstvoto pri sotsializma: Politicheski, institutsionalni i biografichni perspektivi* (pp. 167–178). Sofia: Riva.
- Khadzhiev, Ī. (1992). *Sūdūt na bradvata*. Sofia: Khristo Botev.
- Lozanov, G. (2005). Antikomunizmūt – mozhe da būde razkazan po-dobre? *Khristianstvo i kultura*, 4(2), 96–101.
- Luleva, A. (2011). Collective memory and justice policy: Post-socialist discourses on memory politics and memory culture in Bulgaria. *Ethnologia Balkanica*, 15, 125–142.
- Luleva, A. (2013). Rabota na pametta za sotsializma: Lokalni reprezentatsii na natsionalnoto. In A. Luleva (Ed.), *Būlgarskiiat XX vek: Kolektivna pamet i natsionalna identichnost* (pp. 17–47). Sofia: IK: Gutenberg.
- Mikhailovska, E. (1999). *Pamet i prekhod: Kulturologiia i antropologiia*. Sofia: Izdatelstvo UI Sv. Kliment Okhridski.
- Mladenov, P. (1992). *Zhivotūt: Pliusove i minusi*. Sofia: Peteks.
- Ogoiški, P. (1995). *Zapiski za būlgarskite stradaniia*. Sofia: Fenomen.
- Todorov, S. (1995). *Do vūrkhovete na vlastta: Politicheski memoari 1941–1991*. Sofia: Khristo Botev.
- Troebst, S. (2005). *Postkomunistyczne kultury pamięci w Europie Wschodniej: Stan, kategoryzacja, periodyzacja*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Vasilev, G. (1995). *Ostrov Persin: Pozorūt na Būlgariia*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Velikov, N. (2010). *Dokhodi i potreblenie na naselenieto v Būlgariia pri prekhoda ot realen sotsializūm kūm div kapitalizūm*. Sofia: TSentūr za evroobrazovanie i nauka.
- Znepolski, I. (2000). Postkomunisticheski upotrebi na pametta. *Kultura*, 2000(44), 10–11.
- Znepolski, I. (2004). Komunizmūt – miasto na pamet bez obshtoprieta oporna tochka: Otnosno kharaktera postkomunisticheskata travma. In I. Znepolski (Ed.), *Okolo Pier Nora: Mesta na pamet i konstruirane na nastoiashteto* (pp. 127–144). Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto.
- Znepolski, I. (2015). Memorial service for the transition. *Divinato*, 2015(39–40), 267–272.

Dychotomia pamięci w postkomunistycznej Bułgarii

Streszczenie

Przełom demokratyczny z 1989 roku w Bułgarii spowodował wyraźne sprofilowanie stosunku społeczeństwa do pamięci i przeszłości. Wypracowanie modelu rozliczenia z traumatycznym dziedzictwem komunizmu dzieli wspólnotę narodową na dychotomiczne grupy pamięci, posiadające własne rozumienie, ocenę i sposób wykorzystywania przeszłości. Tworzone polityki pamięci, nieposiadające wyraźnego umocowania instytucjonalnego (Georgi Łozanow), oscylują między postawami retribucji oraz rekoncylacji (Ana Łulewa, Swetła Kazalarska). Społeczeństwo bułgarskie charakteryzuje się jednoczesnym niedostatkiem i nadmiarem pamięci o przeszłości (Iwajło Znepolski). Nieprzepracowana niedawna przeszłość narodowa powoduje emancypację pamięci prywatnej, którą cechuje zdolność przełamania impasu, dzięki oparciu na wspólnych niekonfliktogennych fragmentarycznych wspomnieniach potocznej rzeczywistości (*Аз живях социализма*, Georgi Gospodinow i inni). W bułgarskiej kulturze pamięci dochodzi do różnicowania się pamięci zbiorowej, mnożenia konfliktów o interpretację minionego okresu oraz fragmentacji pamięci, co doprowadza do pogłębiających się antagonizmów i kryzysów społecznych.

Słowa kluczowe: konflikty pamięci; polityka pamięci; transformacja; Bułgaria; pamięć zbiorowa; pamięć prywatna

The dichotomy of memory in post-communist Bulgaria

Abstract

The democratic breakthrough of 1989 in Bulgaria has resulted in a clearly problem-oriented approach of society towards memory and the past. The process of developing an efficient model of reckoning with the traumatic heritage of communism divides the national community into dichotomous memory groups with their own understanding, assessment and modes of using the past. Developing a memory policy without a clear institutional support (Georgi Lozanov) oscillates between the attitudes of retribution and reconciliation (Ana Luleva, Svetla Kazalarska). Bulgarian society is characterised by a lack of remembrance of the past and its excess at the same time (Ivaïlo Znepolski). The recent national past remains unprocessed, which results in the emancipation of private memory, characterised by the ability to overcome the impasse thanks to reliance on shared, non-conflicting, fragmentary memories

of ordinary reality (*Az zhiviakh sotsializma*, I lived socialism, Georgi Gospodinov, et al.). As it is today, Bulgarian culture of memory is characterised by diverse collective memories, the multiplication of conflicts over the interpretation of the past and the fragmentation of memory, which leads to growing antagonisms and social crises.

Keywords: conflicts of memory; politics of memory; transformation; Bulgaria; collective memory; private memory

Dr Dorota Gólek-Sepetliewa, Assistant Professor at the Institute of Slavonic Philology, University of Silesia in Katowice, is a specialist in Bulgarian studies and history of literature. She authored a monograph on Bulgarian poet Konstantin Pavlov, over twenty scholarly articles and several reviews; she conducts extensive research on such issues as cultural memory and trauma in literary studies, poetry as a medium of cultural and traumatic memory, figures of memory in contemporary Bulgarian poetry, memory policies towards communism in Bulgaria after 1989 and their representation in texts of culture.

Bibliography (selected): *Formuły absurdu w twórczości poetyckiej Konstantina Pawłowa* [Absurdity in the poetry of Konstantin Pavlov], Kraków (Cracow) 2011; Kilka uwag o dysydenctwie oraz literaturze antytotitarnej w Bułgarii [A few remarks about the dissident movements and anti-totalitarian literature in Bulgaria], *Poznańskie Studia Slawistyczne* 6, Poznań 2014, 89–100; Poetyckie miejsca i krajobrazy pamięci. Ojczyzna symboliczna w twórczości Ani Ilkova [Poetic places of memory and memoryscapes: The symbolic homeland in the works of Ani Ilkov], *Studia i Szkice Slawistyczne* 13, Opole 2016, 203–209. Kwestie tożsamości narodowej i kulturowej w poezji bułgarskiej lat 90. XX wieku [Issues of national and cultural identity in Bulgarian poetry of the 1990s], in: *Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle dwudziestowiecznych dyskusji i polemik. Konteksty filologiczne i kulturoznawcze*, Katowice 2017, 53–63; Pamięć traumatyczna w poezji bułgarskiej lat 90. XX wieku [Traumatic memory in Bulgarian poetry of the 1990s], in: *Krajobraz po transformacji*, Poznań 2018, 155–165.

Correspondence: Dorota Gólek-Sepetliewa, Institute of Slavonic Philology, University of Silesia in Katowice, Poland, e-mail: dorota.golek-sepetliewa@us.edu.pl

Support of the work: The study was conducted at the author's own expense.

Competing interests: No competing interests have been declared.